

נא להשתמש בציון המקום כלהלן לצורך ציטוט :
אבן־זוהר, איתמר 1990 [1975]. "מעמדה של הספרות המתורגמת בתוך הרב־מערכת של הספרות".
http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/hebrew/Even-Zohar_1990--Ha_sifrut_ha_meturgemet.pdf

איתמר אבן־זוהר

מעמדה של הספרות המתורגמת בתוך הרב־מערכת של הספרות¹

לזכרו של ג'יימס ס הולמס, חוקר לגול של התרגום,
וחזני יקר

עליאף ההכרה הנרחבת הקיימת בקרב היסטוריונים של התרבות לגבי התפקיד המרכזי שמילא התרגום בגיבושן של תרבויות לאומיות, מפליא להיווכח מה מועט המחקר שנעשה בתחום זה, הן בתחום התיאורטי והן בתחום התיאורי. תרגומי ספרות נזכרים בספרי ההיסטוריה של הספרות רק כשאינן כל אפשרות להימנע מכך, למשל, כאשר נושא הדיון הוא ימי־הביניים או הרנסאנס. כמובן, אפשר למצוא נתונים ספוראדיים על תרגומי ספרות גם בתקופות אחרות, אך רק לעיתים רחוקות הם נכללים בניתוח ההיסטורי בדרך קוהרנטית. כתוצאה מכך, אין ידע ברור על הפונקציה של הספרות המתורגמת בשביל הספרות בכללה, או על מעמדה בתוכה. יתר על כן, אין מודעות לגבי קיומה האפשרי של ספרות מתורגמת כמערכת ספרותית מיוחדת לעצמה. במקום זה, המושג הרווח הוא זה של "תרגום", או של "יצירות מתורגמות", הנידונות על בסיס אינדיבידואלי.

האם יש בסיס להנחה אחרת, כלומר לראות את הספרות המתורגמת כמערכת? האם מתקיים לגביה אותו סוג של רשת־יחסים תרבותית ולשונית שאנו מניחים בחפץ־לב לגבי הספרות המקורית? איזה סוג של יחסים עשוי להתקיים בין טקסטים מתורגמים, המוצגים כעובדות מוגמרות, מיובאות מספרויות אחרות, מנותקות מהקשר הבית שלהם ובעבודות זאת מנוטרלות מנקודת המבט של מאבקי מרכז ושוליים?

טענתי היא, שבין יצירות מתורגמות אמנם קיימת קורלאציה לפחות בשני אופנים: (א) באופן שהן נבחרות על־ידי ספרות היעד, מפני שהעקרונות של הבחירה בהן אף פעם אינם בלתי־ניתנים־לקורלאציה עם המערכות־האחיות של ספרות היעד הזאת (אם להשתמש בלשון המעטה); (ב) באופן שהן מאמצות לעצמן נורמות, התנהגויות,

¹ נוסח ראשון של חיבור זה הוגש כהרצאה בסימפוזיון הבין־לאומי על מחקר התרגום הספרותי, שנערך בליוון [Leuven] בלגיה, 27–30 באפריל 1976, והתפרסם לאחר מכן ב־(Even-1978). (Zohar 1978) הגירסה העברית הראשונה, בתרגום רפאל יוליוס, יצאה בהספרות, 25 (1977), עמ' 40–44. הגירסה המובאת כאן הותקנה לפי הנוסח שהתפרסם ב־(Even-Zohar) 1990.

דרכי-מדיניות ספציפיות – בקיצור, בשימוש שהן עושות ברפרטואר ספרותי – שהן התוצאה מיחסיהן עם מערכות-אחיות אחרות. אלה אינם מוגבלים לתחום הלשון בלבד, אלא קיימים גם בכל מישור סלקציה שהוא. באופן כזה, ספרות מתורגמת עשויה להיות בעלת עקרונות מידול משלה, העשויים במידה מסוימת אף להיות מיוחדים לה בלבד. (ראה טורי 1985 ו-1985a).

נראה לי, שלאור הנקודות האלה לא רק מוצדק, אלא גם חובה לדבר על ספרות מתורגמת. אם לא נסכים לכך, איני רואה איך יוכל מאמץ מחקרי, שמטרתו לתאר ולהסביר את התנהגותה של הרב-מערכת של הספרות בסינכרוניה ובדיאכרוניה, להתקדם כהלכה. במלים אחרות, אני רואה בספרות המתורגמת לא רק מערכת בלתי-נפרדת בכל רב-מערכת של ספרות, אלא אף מערכת פעילה ביותר בתוכה. אבל מהו מעמדה בתוך הרב-מערכת, ואיך המעמד הזה קשור עם אופיו של הרפרטואר הכולל שלה? יש הפיתוי להסיק מהמעמד השולי של הספרות המתורגמת במחקר הספרות, שהיא תופסת תמיד מעמד שולי ברב-מערכת של הספרות, אבל אין כל הצדקה למסקנה כזאת. אם הספרות המתורגמת נעשית מרכזית או שולית, ואם המעמד הזה קשור עם רפרטוארים חדשניים ("ראשוניים") או משמרים ("מישניים"), דבר זה תלוי במערך הספציפי של רב-המערכת הנידונה.

לומר שהספרות המתורגמת תופסת מעמד מרכזי ברב-מערכת של הספרות פירושו, שהיא נוטלת חלק פעיל בגיבוש המרכז של הרב-מערכת. במצב כזה היא מהווה חלק בלתי-נפרד מהכוחות המחדשים, ולכן סביר שתזוהה עם אירועים מרכזיים בהיסטוריה של הספרות בעודם מתרחשים. מכאן משתמע למעשה, שבמקרה זה לא קיימת הבחנה חדה בין חיבורים "מקוריים" לחיבורים "מתורגמים", ולעיתים קרובות הסופרים המובילים (או סופרי האוואנגארד, העתידים ליהפך סופרים מובילים) הם היוצרים את התרגומים הבולטים או המוערכים ביותר. יתר על כן, במצב כזה, בשעה שצצים ועולים מודלים ספרותיים חדשים, קרוב לודאי שהתרגום ייעשה אחד האמצעים לעיבודו של הרפקטואר החדש. באמצעות היצירה הזרה מוכנסים לספרות המקומית תכונות (הן עקרונות והן פריטים) שלא היו בה לפני כן. בכלל זה לא רק מודלים חדשים של המציאות שנועדו לבוא במקום המודלים הישנים והממוסדים ששוב אינם אפקטיביים, אלא גם טווח רחב של תכונות אחרות, כגון לשון (פואטית) חדשה, או דפוסים וטכניקות של כתיבה. ברור, שעצם העקרונות, שעל-פיהם נבחרות היצירות לתרגום, נקבעים על-ידי המצב השולט ברב-מערכת הביתית: הטקסטים נבחרים בהתאם ליכולת ההתאמה שלהם עם הגישות החדשות ועם התפקיד האמור להיות מחדש, שהם עשויים למלא בתוך ספרות היעד.

מה הם אפוא התנאים העושים סיטואציה מעין זו לאפשרית? נראה לי, שניתן להבחין בשלושה סוגים עיקריים, שהם ביסודו של דבר התממשויות שונות של אותו החוק: (א) כאשר רב-מערכת עדיין לא הגיעה לידי גיבוש, כלומר, כשהספרות "צעירה", כשהיא בתהליך של התבססות; (ב) כשהספרות היא "שולית" (בתוך קבוצה רחבה של ספרויות

רלבאנטיות), או "חלשה"², או שתיהן כאחת; (ג) כשיש נקודות-מיפנה, משברים, או חלל ריק ("ואקום") ספרותי.

במקרה הראשון ספרות מתורגמת פשוט ממלאת את הצורך שיש לספרות צעירה להכניס לשימוש את לשונה שנוצרה זה מקרוב (או חודשה) בשביל סוגי ספרות רבים ככל האפשר, כדי לעשותה בעלת כושר תפקוד בתור לשון-ספרות, ויעילה בשביל הקהל שלה, הקם ומתעורר. מכיוון שספרות צעירה אינה מסוגלת ליצור מייד טקסטים בכל הסוגים המוכרים ליצרניה, היא יוצאת נשכרת מנסיון של ספרויות אחרות, ובאופן זה נעשית הספרות המתורגמת אחת המערכות החשובות ביותר של אותה ספרות. הוא הדין גם לגבי המקרה השני, של ספרויות מבוססות יחסית, אך בעלות משאבים מוגבלים, שמעמדן בתוך היירארכיה ספרותית גדולה יותר הוא, באופן כללי, שולי. כתוצאה מכך, ספרויות הנמנות עם סוג זה אינן יוצרות את כל הטווח של פעילויות ספרותיות (המאורגנות במיגוון של מערכות) שאפשר לראות בספרויות שכונות גדולות יותר (מה שעשוי ליצור את התחושה, שהן הכרחיות). הן גם עשויות להיות "חסרות" רפרטואר, העשוי להיות מורגש כחינוי בהשוואה לספרות השכנה הנוכחת. את החסר הזה אפשר אפוא למלא, בחלקו או במלואו, על-ידי ספרות מתורגמת. למשל, כל הסוגים של ספרות שולית יכולים להיות במצב כזה כולם תרגומים. אבל התוצאה החשובה הרבה יותר מכך היא שיכולתן של ספרויות "חלשות" כאלה ליזום חידושים היא לעיתים קרובות קטנה מזו של הספרויות המרכזיות והגדולות יותר, ולפיכך נוצר כלפיהן יחס של תלות לא רק במערכות השוליות, אלא בעצם המרכז שלהן. (ברצוני רק לקבוע, כדי למנוע אי-הבנות, שספרויות אלה עשויות מדי פעם להגיע למעמד מרכזי בדרך הדומה לדרך שבה מגיעות לכך מערכות מישניות בתוך רב-מערכת מסוימת, אבל איני יכול לדון בנושא זה בהרחבה כאן).

מכיוון שספרויות שוליות בחצייה-הכדור המערבי נוטות בדרך-כלל להיות מזוהות עם ספרויות של עמים קטנים, אין לנו ברירה אלא להודות, שבתוך קבוצה של ספרויות לאומיות הניתנות לשיוך, כגון הספרויות של אירופה, נוצרו יחסים היירארכיים מתחילת קיומן של הספרויות האלה. בתוך המאקרו-רב-מערכת הזאת תופסות ספרויות אהדות מקום שולי, שפירושו הוא אך ורק, שלעיתים קרובות הן ממודלות במידה רבה על-פי ספרות-חוץ. בשביל ספרויות כאלה, ספרות מתורגמת היא לא רק הצינור העיקרי שדרכו זורמים פנימה מודלים אופנתיים של אותו הזמן, אלא שהיא משמשת גם מקור לעיצוב-מחדש ולאספקת אלטרנטיבות. באופן כזה, בעוד שלספרויות עשירות או "חזקות" יותר עשויה להיות האופציה לאמץ חידושים משוליים כלשהם בתוך גבולותיהן שלהן, ספרויות "חלשות" נשענות במקרים כאלה לעיתים קרובות על יבוא מבחוץ בלבד.

במקרה השלישי, הדינאמיקה ברב-מערכת יוצרת נקודות-מיפנה, כלומר, רגעים היסטוריים כאלה שבהם מודלים מבוססים שוב אינם נסבלים בעיני הדור הצעיר יותר. ברגעים כגון אלה, אפילו בספרויות מרכזיות, הספרות המתורגמת עשויה לתפוס מעמד

² על המושג "חלש" בהקשר זה ראה Even-Zohar 1990a.

מרכזי. על אחת כמה וכמה כאשר בנקודת-המיפנה שום פריט "תוצרת בית" אינו נראה כיכול להתקבל, וכתוצאה מכך נוצר "חלל ריק" ספרותי. לתוך חלל ריק מעין זה קל למודלים זרים להיכנס, ועקב כך עשויה הספרות המתורגמת לתפוס מעמד מרכזי. כמובן, כשמדובר בספרויות "חלשות", או בספרויות הנמצאות במצב-קבע של דלות (מחסור בפריטים ספרותיים שכבר קיימים בספרות שכנה, או בספרות נוחה לגישה), ברור שהמצב חמור עוד יותר.

לטעון, שספרות מתורגמת עשויה לתפוס מקום שולי פירושו, שהיא מהווה מערכת שולית בתוך הרב-מערכת, ומשתמשת בדרך-כלל במודלים מישניים. במצבים כאלה אין לה השפעה על התהליכים העיקריים, והיא ממודלת על-פי נורמות שכבר הפכו ממוסדות באופן קונוונציונאלי על-ידי סוג שהוא כבר דומיננטי בספרות היעד. לפיכך, ספרות מתורגמת נעשית במקרה זה גורם מרכזי של שמרנות. בעוד שהספרות המקורית בת-הזמן עשויה להמשיך ולפתח נורמות ומודלים חדשים, הספרות המתורגמת דבקה בנורמות שנדחו, אם מקרוב ואם לפני זמן רב, על-ידי המרכז (החדש) שנוצר. היא אינה מקיימת עוד יחסי-גומלין חיוביים עם הכתיבה המקורית.

מתגלה כאן פאראדוקס מעניין: התרגום, שבאמצעותו מוכנסים לספרות רעיונות, תכונות ופריטים חדשים, נעשה אמצעי לשימורו של הטעם הישן. פער זה בין הספרות המקורית המרכזית לספרות המתורגמת עשוי להיווצר בדרכים שונות. למשל, כשהספרות המתורגמת, שקמה ונוצרה כמערכת ראשונית במצב שנתחוללו בה שינויים גדולים, איבדה מהר את הקשר עם ספרות-הבית המקורית שהמשיכה להשתנות, ועל-ידי כך הפכה לגורם של שימור של רפרטואר בלתי-משתנה. באופן כזה, ספרות שעשויה היתה לצמוח כסוג מהפכני, עלולה להמשיך ולהתקיים כמעין מערכת מאובנת, כשהיא מוגנת לעיתים קרובות בקנאות בידי סוכניהם של מודלים מישניים מפני שינויים ולו גם הזעירים ביותר.

התנאים המאפשרים מצב כזה מנוגדים כמובן לחלוטין לאלה המעודדים את עלייתה של ספרות מתורגמת כמערכת מרכזית: או שאין כל שינויים של ממש בתוך הרב-מערכת, או שינויים אלה אינם מבוצעים בעזרת התערבותם של יחסים בין-ספרותיים המתממשים באמצעות תרגומים.

ההיפותיזה, שספרות מתורגמת עשויה להיות מערכת מרכזית או שולית אין פירושה שהיא תהיה תמיד כזו, או שתהיה כזו בשלמותה. גם הספרות המתורגמת, בהיותה מערכת, היא מרובדת בהכרח, ומנקודת-הראות של ניתוח רב-מערכתי, רגיל שמתבוננים בכל היחסים לאור הרובד המרכזי. פירוש הדבר, שבעוד שמיגזר אחד של הספרות המתורגמת עשוי לתפוס מעמד מרכזי, עשוי מיגזר אחר להישאר במעמד שולי. בניתוח לעיל הצבעתי על יחס הקירבה שבין מגעים ספרותיים ובין מעמדה של הספרות המתורגמת. נראה לי, שזהו המפתח העיקרי בעניין זה. כאשר קיימת התערבות נמרצת, אותו מיגזר של הספרות המתורגמת הנלקח ממקור של ספרות מרכזית הוא שיתפוס קרוב לודאי מקום מרכזי. לדוגמה, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם תפסה ללא ספק

ספרות מתורגמת לעברית מרוסית מעמד מרכזי, בעוד שיצירות מתורגמות מאנגלית, מגרמנית, מפולנית ומשפות אחרות תפסו ללא ספק מעמד שולי. יתר על כן, מכיוון שנורמות התרגום העיקריות והחדשניות ביותר נוצרו על-ידי התרגומים מן הרוסית, אימצו לעצמם גם מיגזרים אחרים של הספרות המתורגמת את המודלים והנורמות שעובדו על-ידי התרגומים האלה.

החומר שנותח עד כה במונחים של אופראציות רב-מערכתיות מצומצם מכדי לספק מסקנות סופיות כלשהן על סיכוייה של ספרות מתורגמת לתפוס מעמד מסוים. אבל מחקרים שנעשו בתחום זה בידי חוקרים אחרים, וכן חומר המחקר שלי, מצביעים על כך, שהמעמד ה"נורמאלי" שתופסת הספרות המתורגמת נוטה להיות המעמד השולי. בעיקרון צריך דבר זה להתיישב עם הספקולאציה התיאורטית. אפשר להניח, ששום מערכת אינה יכולה להישאר במצב מתמיד של חולשה או של נקודות-מיפנה ומשברים לטווח ארוך, אף-על-פי שאין להתעלם מן האפשרות, שאי-אילו רב-מערכות מתקיימות בתנאים כאלה במשך זמן ארוך למדי. יתר על כן, אין להתעלם מן העובדה, שלא כל הרב-מערכות בנויות באופן זה, ושהתרבויות שונות זו מזו באופן משמעותי. למשל, ברור שהמערכת של התרבות הצרפתית, הכוללת כמובן את הספרות הצרפתית, נוקשה הרבה יותר ממערכות אחרות. דבר זה, ביחד עם מעמדה המרכזי המסורתי זה זמן רב של הספרות הצרפתית בתוך ההקשר האירופי (או, אם תרצו, בתוך המאקרו-רב-מערכת האירופית), גרם לכך, שהספרות המתורגמת הצרפתית תפוס מקום שולי ביותר. מצב הספרות האנגלו-אמריקאית דומה מאוד, ואילו הספרות הרוסית, הגרמנית או הסקאנדינאביות מגלות במובן זה דפוסי-התנהגות אחרים.

איזה השפעות עשויות להיות למעמדה של הספרות המתורגמת על הנורמות, ההתנהגויות ודרכי-המדיניות של התרגום? כפי שצינתי למעלה, ההבחנה בין יצירה מתורגמת ובין יצירה מקורית במונחים של התנהגות ספרותית היא פונקציה ברורה של המעמד שתופסת הספרות המתורגמת בזמן נתון. כשהיא תופסת מעמד מרכזי, קווי-התייחסות הם מטושטשים, כך שיש להרחיב את עצם הקטגוריה של "יצירות מתורגמות" כדי שתכלול גם תרגומים-למחצה או מעין-תרגומים. מבחינת התיאוריה של התרגום נראה לי שזו דרך הולמת יותר לטיפול בתופעות כאלה מאשר לדחותן על בסיס המושג הסטטיסטי והאי-היסטורי של התרגום. מכיוון שהפעילות התרגומית, כשהיא תופסת מעמד מרכזי, משתתפת בתהליך של יצירת מודלים חדשים, ראשוניים, ענייני העיקרי של המתרגם אינו לחפש אחר מודלים מן-המוכן במלאי המצוי בביתו, שניתן יהיה להריק אליהם את הטקסטים המקוריים, אלא להיות מוכן להפר את קונוונציות-הבית. בתנאים כאלה סיכויי של התרגום להיות קרוב יותר אל המקור במונחים של אדקוואטיות (כלומר, רפרודוקציה של היחסים הטקסטואליים הדומיננטיים של המקור) גדולים מאשר בדרך אחרת. כמובן, מבחינתה של ספרות היעד נורמות התרגום שאומצו עשויות להיות במשך זמן-מה זרות או מהפכניות מדי, ואם המגמה החדשה נוחלת תבוסה במאבק הספרותי, התרגומים שנעשו על-פי מושגיה לעולם לא ירכשו לעצמם אחיזה. אולם, אם תצא המגמה החדשה כמנצחת, הרפרטואר של הספרות המתורגמת עשוי להתעשר וייעשה גמיש יותר. מבחינת ההתנהגות התירגומית, תקופות מעין אלה הן כמעט היחידות

שמתרגם מוכן להרחיק בהן לכת אל מעבר לאופציות שמציע לפניו הרפרטואר הממוסד, והוא מוכן לנסות לטפל טיפול שונה ביחסים הטקסטואליים של המקור. עלינו לזכור, שבתנאים של יציבות, פריטים החסרים בספרות היעד עשויים להישאר בלתי-מתועברים, אם מצבה של הרב-מערכת אינו מרשה חידושים. אבל התהליך של פתיחת המערכת מקרב בהדרגה ספרויות מסוימות ומאפשר בטווח הרחוק יותר סיטואציה, שבה עשויים דרישות לאדקוואטייה והאפשרויות-למעשה של אקוויבאלנטיות לחפוף אלה את אלה במידה גדולה יחסית. כזה הוא המצב לגבי הספרויות האירופיות, אף-על-פי שבאחדות מהן מנגנון הדחייה היה כה חזק, שהשינויים שאני מדבר עליהם היו למעשה מוגבלים בהיקפם.

ברור, שכאשר ספרות מתורגמת תופסת מקום שולי, היא מתנהגת בצורה שונה לחלוטין. כאן, עיקר מאמציו של המתרגם מרוכזים במציאת המודלים המוכנים "הטובים ביותר" בשביל הטקסט הזר, והתוצאה היא לעיתים קרובות תרגום לא-אדקוואטי, או – כפי שאני מעדיף לנסח זאת – פער גדול יותר בין האקוויבאלנטיות שהושגה ובין האדקוואטיות הנדרשת.

במלים אחרות, לא זו בלבד שהמעמד הסוציו-ספרותי של התרגום תלוי במעמדו בתוך הרב-מערכת, אלא עצם מעשי-התרגום כפופים למעמד זה במידה רבה. ואפילו עצם השאלה, מהי יצירה מתורגמת, אי-אפשר להשיב עליה תשובה א-פרירית במונחים של מצב אידיאלי א-היסטורי שמחוץ להקשר. יש לקבוע זאת על בסיס האופראציות השולטות ברב-המערכת. לפיכך, שוב לא נדבר על תופעה שטבעה וגבולותיה נתונים אחת ולתמיד, אלא על פעילות התלויה ביחסים שבתוך מערכת תרבותית מסוימת.

מראי־מקום

Even-Zohar, Itamar 1978. "The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem". In *Literature and Translation: New Perspectives in Literary Studies*. James S. Holmes, J. Lambert and R. van den Broeck eds. (Leuven: Acco), pp. 117-127.

Even-Zohar, Itamar 1990. "The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem." In *Polysystem Studies (=Poetics Today 11:1)*, pp. 45-51.

Even-Zohar, Itamar 1990a. "Interference in Dependent Literary Polysystems". In *Polysystem Studies (=Poetics Today 11:1)*, pp. 79-84.

Toury, Gideon 1985. "Translational Solutions on the Lexical Level and the Dictionary." In *International Conference on Meaning and Lexicography: Abstracts*. Lodz, 19-21 June, 1985, edited by Jerzy Tomaszczyk & Barbara Lewandowska-Tomaszczyk, pp. 87-89 (University of Lodz: Institute of English Studies).

Toury, Gideon 1985a "A Rationale for Descriptive Translation Studies". In Hermans, Theo, ed. 1985. *The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation* (London & Sydney: Croom Helm), pp. 16-41.